

ΠΕΡΙΗΓΗΤΑΙ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΟΙ ΝΕΩΤΕΡΩΝ ΧΡΟΝΩΝ ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

Ἡ Κρήτη ὡς ἐκ τῆς γεωγραφικῆς, ἱστορικῆς, καὶ ἀρχαιολογικῆς σπουδαιότητός της ἐφείλκυσε καὶ ἐν τοῖς καθ' ἡμᾶς χρόνοις καὶ ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῶν δύο Γάλλων περιηγητῶν Πέτρου Β e l l o n (τοῦ ζωολόγου κυρίως, 1517-1564) καὶ Ἰωσήφ Τ ο υ ρ ν ε φ ὄ ρ τ (τοῦ βοτανικοῦ, 1656 - 1708) τὸ ἐνδιαφέρον καὶ τὴν προσοχὴν περιηγητῶν τε καὶ γεωγράφων καὶ ἀρχαιολόγων καὶ ἱστορικῶν.

Ὁ Βελ(λ)ώνιος, ὡς τον ἔγραφεν ὁ ἀοίδιμος Κοραῆς ἦτο ἱατρός καὶ φυσιοδίφης, ἤρχισε δὲ τὰ ταξείδιά του ἀπὸ τοῦ 1546 ἤλθεν εἰς τὴν Ἑλλάδα, Κρήτην, Κωνσταντινούπολιν, Θράκην, Λήμον, Μακεδονίαν, Μ. Ἀσίαν, Χίον, Σάμον, Ρόδον, Αἴγυπτον, Παλαιστίνην καὶ Συρίαν. Τὸ ταξίδι αὐτὸ διήρκεσε τρία ἔτη, ἀπέφερε δὲ πολλοὺς ἐπιστημονικοὺς καρποὺς (ἔγραψε βιβλία περὶ παραδόξων ἰχθύων, περὶ ἐνύδρων, περὶ πτηνῶν, περὶ κωνοφόρων δένδρων καὶ ἄλλα) καὶ μεταξὺ αὐτῶν καὶ τὸ περίφημον γενόμενον βιβλίον του «Παρατηρήσεις περὶ πολλῶν παραδόξων καὶ ἀξιωμασιμονεύτων πραγμάτων εὐρισκομένων ἐν Ἑλλάδι, Μ. Ἀσίᾳ κλπ.», τὸ ὁποῖον ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον τῷ 1553, καὶ ἔπειτα ἐκ νέου τῷ 1554, 1555, καὶ 1558, τῷ δὲ 1559 ἐξεδόθη καὶ εἰς τὴν λατινικὴν γλῶσσαν ὑπὸ τοῦ Καρόλου Clusius Atrebas (ἐν Ἀμβέρσῃ).

Ἐπίσης καὶ ὁ Ἰωσήφ Pitton de Tournefort ὑπῆρξε βοτανικὸς (1656-1708), περιῆλθε δὲ τῷ 1700-1702 τὴν Ἑλλάδα καὶ Μ. Ἀσίαν καὶ ἄλλας χώρας καὶ συνέλεξεν ὑπὲρ τὰ 1300 νέα φυτὰ! Εἰς τοὺς τρεῖς τόμους τοῦ βιβλίου του «Ταξείδιον εἰς τὴν Ἀνατολὴν» (ἐν Παρισίοις 1717) περιέχεται πλῆθος παρατηρήσεων ποικιλωτάτου περιεχομένου, (ἀρχαιολογικοῦ, φυσικοῦ, ἐμπορικοῦ κλπ.) καὶ χρησιμοτάτων εἰδήσεων διὰ τὴν ἐπιστήμην. Προέρχονται αὐταὶ ἄλλως τε ἀπὸ τόσον σοφὸν ἄνδρα. Τὸ πρῶτον τμῆμα περιέχει ἀκριβῶς τὴν ἐπίσκεψιν τῆς Κρήτης, περιγράφει δὲ ζωηρότατα τὴν ἀφίξιν του εἰς αὐτήν. Εἰς τὸ ταξίδι του αὐτὸ εἰς τὴν Ἀνατολὴν συνωδευέτο ἀπὸ τὸν ζωγράφον Ὡ β ρ ἰ τ (Aubrit) καὶ τὸν ἱατρὸν Ἀνδρέαν φὸν G u n d e l s h e i m e r. Σημειωτέον ὅτι παλαιότερον εἶχε περιέλθει ὁ Τ. τὴν Πορτογαλίαν, Ἰσπανίαν, Ἀγγλίαν καὶ Ὀλλανδίαν διὰ τὰ ἐξετάσῃ τὸν βοτανικὸν τῶν χωρῶν τούτων πλοῦτον. Εἰς τὰ Χανιά κατέπλευσαν ἐννέα ἡμέρας μετὰ τὴν ἀναχώρησίν των ἐκ Μασσαλίας. Ὁ πλη.

θυσμός τῆς πόλεως ἦτο τότε, ὡς λέγει, 1500 Τοῦρκοι, 2000 Ἑλληνες, καὶ 50 Ἑβραῖοι, 10 ἢ 12 Γάλλοι ἔμποροι, εἰς Γάλλος πρόξενος καὶ δύο ἢ τρεῖς καπουτσίνοι.

Περὶ τῶν δύο τούτων περιηγητῶν θὰ διαλάβω ἐκ νέου ἀργότερον παραθέτων καὶ τινὰς ἐκτενεστέρας περικοπὰς τῶν ἔργων των. Σκοπὸς κυρίως τῆς παρούσης μελέτης εἶναι νὰ γίνουν εὐρύτερον γνωστοὶ οἱ νεώτεροὶ περιηγητὰὶ τῆς Νήσου, καὶ νὰ ἐπιστηθῇ ἡ προσοχὴ τῶν μορφωμένων Κρητῶν εἰς ἀνάγνωσιν καὶ σπουδῆν τῶν σχετικῶν ἔργων των.

Εἰς τὴν «Ἐπετηρίδα τῶν Κρητικῶν Σπουδῶν», τόμ. Α' (σελ. 349 ἔξ.), ἐδημοσίευσά μελέτην περὶ τῶν περὶ Κρήτης ἐν τῇ Δυτικῇ Εὐρώπῃ εἰδήσεων ἐκπνεούσης τῆς Ἐνετοκρατίας ἐν τῇ Νήσῳ. Εἰς τὰς ὑποσημειώσεις τῆς μελέτης δίδεται πολλαχθῶ ἀφορμὴ νὰ ἀναφέρω νεώτερα περὶ τῆς Κρήτης περιηγητικὰ ἔργα, καὶ ἐκφράζω ἐκεῖ τὴν εὐχὴν νὰ εὐρεθῶσι φιλότιμοι λόγιοι Κρηῖτες πρὸς μετάφρασιν αὐτῶν εἰς τὴν γλῶσσάν μας, διὰ νὰ γνωσθῶσι παρ' ἡμῖν εὐρύτερον.

Θὰ ἀσχοληθῶ σήμερον μὲ δύο ἐξ αὐτῶν, μὲ τὸν περιηγητὴν Sieber καὶ μὲ τὸν ἱστορικὸν Zinkeisen.

Ἐκ τοῦ περὶ Κρήτης διτόμου ἔργου τοῦ Sieber εἶχε τὴν εὐτυχῆ ἰδέαν ὁ ἐκπαιδευτικὸς σύμβουλος κ. Γεώργ. Ζομπανάκης νὰ μεταφράσῃ ἐξ ἑκατέρου τόμου μίαν περικοπὴν (ἐν τῇ ΕΕΚΣ τομ. 2, 1939 σελ. 269-284), περὶ τῶν Σφακιῶν ἐκ τοῦ πρώτου τόμου, καὶ περὶ τῶν σχολείων ἐν Κρῆτῃ ἐκ τοῦ δευτέρου τόμου. Τοῦ ἔργου τούτου τοῦ Sieber «Ταξείδιον εἰς τὴν νῆσον Κρῆτην κατὰ τὸ ἔτος 1817» τόμ. 1-2, Λειψία 1823, κάμνω μνείαν καὶ ἐν ὑποσημείωσει τῆς ἀνωτέρω μνημονευθείσης μελέτης μου «Περὶ τῶν περὶ Κρήτης ἐν τῇ Δυτικῇ Εὐρώπῃ εἰδήσεων κτλ» ἐν σελ. 354, σημ. 2, συνιστῶν αὐτὸ ὡς ἐν ἐκ τῶν σπουδαιοτάτων περιηγητικῶν βιβλίων περὶ Κρήτης κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους. Ὁ Sieber ἦτο αὐστριακῆς καταγωγῆς, ἐγεννήθη δὲ ἐν Πράγῃ τῷ 1789, καὶ ἔζη ἐκεῖ ὡς νεαρὸς ἰδιοτεύων λόγιος μέχρι τοῦ 1817. Ἀπὸ τοῦ ἔτους ἐκείνου ἤρchiσε τὰς περιηγήσεις του εἰς τὴν Ἀνατολὴν καὶ ἦλθε πρῶτον εἰς τὴν Κρῆτην, ἐκ τῆς Κρήτης δὲ ἔπειτα ἐπλευσεν εἰς Αἴγυπτον καὶ Ἱερουσαλήμ. Τούτου τοῦ δευτέρου του ταξείδιου περιγραφή εἶναι τὸ βιβλίον του «Ταξείδιον ἐκ Καίρου εἰς Ἱερουσαλήμ καὶ ὀπίσω» (Πράγα 1834), τὸ ὁποῖον δὲν ἔτυχε νὰ λάβω ποτὲ εἰς χεῖράς μου.

Διατὶ ἐξέλεξε τὴν Κρῆτην λέγει εἰς τὸν πρόλογον. Ἡ πρώτη μου, παρατηρεῖ, συγγραφικὴ ἀπόπειρα (ἦτο μόλις 28 ἐτῶν ὅτε ἦλθεν εἰς τὴν νῆσον) ἀναφέρεται εἰς τὴν περιγραφὴν τῆς νήσου Κρήτης, μιᾶς

χώρας ἢ ὁποῖα ὑπὸ πολλὰς ἐπόψεις εἶναι ἀξιοσημείωτος, ἀφοῦ ἀνήκει καὶ εἰς τὴν παλαιότατην ἱστορίαν τῆς Εὐρώπης, ἀπὸ τῆς ἐποχῆς δὲ τοῦ βοτανικοῦ καὶ ἱατροῦ περιηγητοῦ Τουρνεφόρτ εἶχε παραμεληθῆ ἀπὸ ὄλους τοὺς περιηγητάς. Μεγάλην βοήθειαν εἰς τὴν περιήγησίν του ἀνὰ τὴν νῆσον ἔσχεν ἐκ τοῦ ὅτι ἦτο ἱατρός, ἢ ἰδιότης του δὲ αὕτη τοῦ ἀπειμάκρυνε πολλὰ ἐμπόδια ἐπιπροσθούντα εἰς ἄλλους, καὶ διηκούλυε τὴν ἐκπλήρωσιν τοῦ σκοποῦ τῆς περιηγήσεώς του. Ἐνεκα τούτου, λέγει, ἠδυνήθην πολλάκις κατὰ ἐπισκέψεις τῶν ἀσθενῶν νὰ ἔχω εὐκαιρίαν διὰ παρατηρήσεις τὰς ὁποίας μόνον εἰς ἱατρός θὰ ἠδύνατο νὰ κάμῃ. Καὶ ὅπου τοῦτο ἦτο δυνατόν δὲν τὸ παρέλειψα. Αἱ παρατηρήσεις μου γενικῶς, παρατηρεῖ προχωρῶν ὁ Sieber, εἶναι ἀρχαιολογικαὶ (διὰ τὰς παλαιὰς ὀνομασίας πόλεων καὶ ἄλλων τοποθεσιῶν), φυσικαί, οἰκονομικαὶ καὶ ἐθνογραφικαί. Τὰς διεσκόρπισα πανταχοῦ τοῦ βιβλίου καθ' ἣν τάξιν ἢ χρόνον ἢ διάθεσιν ἐγίνοντο. Δὲν παρέλειψα τίποτε τὸ ὁποῖον θὰ ἠδύνατο νὰ θεωρηθῆ καὶ νὰ κριθῆ εἰς βάρος μου. Τοῦτο τὸ πρῶτον, λέγει, διὰ νὰ δεῖξω τὴν ἀγάπην μου πρὸς τὴν ἀλήθειαν, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον εἶναι τὸ πρῶτον καθήκον ἑνὸς περιηγητοῦ ἐκθέτοντος τὰς παρατηρήσεις καὶ ἀναμνήσεις του.— Τὸ νῆμα τῆς διηγήσεώς του διήκει δι' ὅλης τῆς νήσου καὶ τελειώνει εἰς τὴν περιγραφὴν τοῦ ἐν Γόρτυνι λαβυρίνθου, ἀκριβῶς δηλαδὴ ἐκεῖ ὅπου ὅλον τὸ νῆμα τοῦτο ἐλάχιστα εἶναι πλέον ἀναγκαῖον. Προσθέτων παρατηρήσεις τινὰς περὶ τῆς ἀτελείας τῶν χαρτῶν τῆς νήσου καὶ τοῦ χάρτου αὐτῆς τὸν ὁποῖον καὶ αὐτὸς ὁ ἴδιος ἐσεξεδιογράφησεν, ἐπάγεται τὰ ἑξῆς: Ἐπεδίωξα πρὸ παντὸς νὰ περιγράψω τὸν τρόπον τῆς ἐργασίας τῶν κατοίκων, τὰ ἦθη καὶ ἔθιμά των, τὰς προλήψεις των, τὰς ἐνδυμασίας των, τὸν τρόπον τῆς βιοτικῆς συμπεριφορᾶς των καὶ τὸν ἐθνικὸν χαρακτῆρά των ἐν συγκρίσει καὶ ἀντιθέσει. Πολλάκις μὲ ἐβοήθησαν εἰς τοῦτο εὐμενεῖς περιστάσεις, αἱ ὁποῖαι μὲ περιέπλεκον εἰς γεγονότα εἰς τὰ ὁποῖα διεφαίνετο ἐν καθαρῷ φωτὶ ὁ Πασσᾶς, ὁ Πρόξενος, ὁ Κλήρος, οἱ ἱατροί, Ἕλληνες καὶ Τοῦρκοι ὑπάλληλοι, ὁ κοινὸς ἄνθρωπος, συντόμως εἰπεῖν ἐκάστη τάξις τῶν κατοίκων τῆς νήσου ταύτης. Πᾶν μισητόν, τὸ ὁποῖον θὰ ἔφεγεν ἐκεῖ κάθε μεμορφωμένος Εὐρωπαῖος, προέρχεται ἐκ τῆς θρησκείας, ἐκ τοῦ Ἰσλάμ, ἐκ τῆς ἀδυναμίας τοῦ ἀρχηγοῦ, ἐκ τῆς παρανόμου ἀφθαιρείας ἐκάστου προϋσταμένου. Οἱ Τοῦρκοι δὲν εἶναι ἱκανοὶ νὰ προσλάβωσι πολιτισμὸν τινα, ὅπως πράττουσιν τοῦτο οἱ λόγιοι Ἄραβες ἢ οἱ φιλότεχνοι Πέρσαι. Τέλος προέρχεται τοῦτο καὶ ἐκ τῆς συμβιώσεως δύο τόσον διαφόρων ἐθνοτήτων, τῶν ὁποίων ἀκριβῶς αἱ ἰδιότητες ἐπιφέρουσι προστριβὺς ὀξύτητας. Ὅλα δὲ αὐτὰ ἐγράφησαν — σημεῖοι ἐν τῇ προλόγῳ σελ. 10—πρὶν ἢ ἀρχίσωσιν αἱ σημεριναὶ ἐχθρο-

πραξίαι ἐν Ἑλλάδι¹. Τὸ τέλος τῆς διηγήσεώς μου, λέγει, κάμνει ἡ ἀναχώρησίς μου διὰ τὴν Αἴγυπτον καὶ ἡ ἀφίξις μου εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν.

Ὁ δεύτερος τόμος τοῦ βιβλίου περιέχει κυρίως τὰς φυσιοδιφικὰς, γεωγραφικὰς καὶ παραγωγικὰς παρατηρήσεις του περὶ τῆς Κρήτης. Ἐπισυνάπτει τινὰ περὶ τῆς ἐν Κρήτῃ λέπρας ἢ ὁποία, λέγει, εἶναι ἀσθένεια τῆς ὁποίας ἡ ἀκριβὴς παρατήρησις ἐν Εὐρώπῃ δὲν εἶναι δυνατὴ ὡς πρὸς δὲ τὰ ἀρχαῖα γεωγραφικὰ ὀνόματα σημειώνει ὅτι ἔπραξε πᾶν ὅτι ἠδυνήθη διὰ νὰ προαχθῇ ἡ ἔρευνα αὕτη καὶ νὰ διορθωθῶσι τυχὸν ἐσφαλμένα περὶ αὐτῶν γινῶμαι. Διὰ τὴν ἐπιστήμην καὶ τέχνην θὰ ἠδυνάμην ἴσως — παραιτηεῖ — νὰ κάμω περισσότερα, ἀλλὰ ὡς μὴ λησμονῆ τις ὅτι τὰ ἔξοδα τοῦ ταξιδίου αὐτοῦ τὰ ἔκαμα ἐκ τῶν ἰδιωτικῶν μου πόρων, καὶ ἔπρεπε πρὸς ἱκανοποίησιν τῶν κόπων μου νὰ κάμω καὶ μεγάλας φυσικὰς συλλογὰς², πρᾶγμα τὸ ὁποῖον μοῦ ἀφῆρει ἐκάστοτε μέγα μέρος τοῦ χρόνου δι' ἔρευνας καὶ παρατηρήσεις.

Τὸ βιβλίον τοῦτο τὸ ἱστορικὸν καὶ φυσιογραφικὸν καὶ τὸ τόσον πολῦτιμον διὰ τὴν γινῶσιν τῆς Κρήτης, δὲν ἔχει δυστυχῶς εἰς τὸ τέλος του εὐρετήριον προσώπων καὶ πραγμάτων, τὸ ὁποῖον θὰ καθίστα αὐτὸ πολὺ χρησιμώτερον καὶ ὠφελιμώτερον.

Θὰ ἦτο εὐχῆς ἔργον ἕάν τις τῶν νεωτέρων φιλολόγων ἢ ἱστορικῶν ἐπεχείρει τὴν διὰ φυλλαδίου ἢ καὶ διατριβῆς εἰς Περιοδικὸν δημοσίευσιν συστηματικῶς συντεταγμένου εὐρετηρίου τοῦ ἀξιολόγου τούτου ἔργου. Ἐγὼ αὐτὸς ἐσημείωσα προχείρως μερικὰ δι' ἰδικήν μου χρῆσιν. Οὕτω παραδ. χάριν περιέχονται εἰς τὸν Α' τόμον πλῆθος παρατηρήσεων καὶ εἰδήσεων. (Ὁ Β' τόμος σημειοῦται ἐκάστοτε ἰδιαιτέρως).

1) ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΑΙ :

Ἰδη (478), Δία (54), Ἀκρωτήρι - Μελέχας (137, 138, 132 μέλι), Λευκὰ Ὀρη (45), Λίκτη (224, 401 ἔξ.), Στρούμπουλας (220), Γιούχτας (238), Χαλέπα (129), Ἡράκλειον (226), Ἱεράπετρος (343), Ρέθυμον (184), Θέρισο (135), Μονὴ Ἀγίας Τριάδος (146), Γουβερνέτο (149, 151), Κυδωνία (142), Ἀρκάδι (203), Λαβύρινθος (511), Γεωλογικὰ περὶ Κρήτης (222), Ἐπαινος τῶν καλλονῶν τῆς Νήσου (73, 158, 192, 478 κλπ.), σεισμὸς (226) κτλ.

¹) Ὅτε τὸ βιβλίον ἐτυπώνετο—1823—εἶχεν ἤδη ἀρχίσει ἡ Ἑλληνικὴ ἐξέγερσις τοῦ 1821. Ὁ Sieber, ὡς ἐλέχθη, περιῆλθε τὴν νῆσον τῷ 1817.

²) «Zum Ersatz meiner Anstrengungen musste ich bedeutende Sammlungen von Naturalien zusammenbringen».

2) ΙΣΤΟΡΙΚΑΙ ΚΑΙ ΕΘΝΟΛΟΓΙΚΑΙ :

Πληθυσμὸς τῆς Νήσου (Β' 179), Γενίτσαροι (186), Σφακιανοὶ (457), σκλάβοι (156), κατηγορίαι κατὰ τῶν Τούρκων (196, 182, 311), κρυπτοχριστιανοὶ (212), Κύδωνες, Ἐτεόκρητες κτλ. (290), Ὄνόματα Προξένων ἐν Κρήτῃ (321), κτλ.

3) ΙΑΤΡΙΚΑΙ :

Πανώλης (170, 199), λέπρα (79, 149, 188), ἱατρικαὶ περιπτώσεις (262, 282), λύσσα (200), ὑδροφοβία (153 καὶ 155) κτλ.

4) ΔΙΑΦΟΡΟΙ ΑΛΛΑΙ ΕΙΔΗΣΕΙΣ :

Ἐλαιόδενδρα (225), νέον ἄγνωστον φυτὸν (239), φιλοσοφήματα του (339-342), Χαιρετισμοὶ (405), ποίαν ἐντύπωσιν κάμνει εἰς βόρειον Εὐρωπαϊὸν ἢ Νήσος (139), ἐξήγησις κοασμῶν βατράχων (156), στράβισμα τῶν δένδρων (154), χαρακτηρισμὸς Τούρκων (182, 196, 263, 268), λάδι τῆς Κρήτης (183), εὐχὴ κρασιοῦ (208), Βιβλιοθήκη εἰς τὸ Ἀρκαδί (269 ἔξ.), ρεμβασμοὶ του (298, 301), μπαξίσια (179, 180), πότε ἐπὶ τέλους ἢ ὥρα τῆς ἀπελευθερώσεως (182, 198, 202), Τουρκικοὶ ἐκβιασμοὶ (178), αἱ τέσσαρες ὥραιόταται τοποθεσίαι ἐν τῇ Νήσῳ (207), φιλαργυρία τοῦ Σ. (134), Ἑλληνικὰ (324), Τζαμί λιμένος Χανίων (128), ἢ Κρήτη κῆπος Ἐδέμ (73 ἔξ., 473 ἔξ.), Ὁρθόδοξος λειτουργία (81), ἐνταφιασμὸς τῶν νεκρῶν (109), μέγας κίνδυνος μέσα εἰς μίαν βάρκαν μεταξὺ Δίας καὶ Ἡρακλείου (59), Ἐβραῖοι καὶ Φράγκοι ἐν Κρήτῃ (Β' 180 ἔξ.), ἀντίθεσις Τούρκων καὶ Ἑλλήνων (Β' 185), Φιλελληνισμὸς καὶ φιλανθρωπία τοῦ Sieber (Β' 213 ἔξ.), ἐξήκοντα εἶδη σταφυλιῶν ἐν Κρήτῃ (Β' 60), χαρακτηρισμὸς Ἑλλήνων (Β' 185) κτλ.

Ἔρχομαι ἔπειτα εἰς τὸν Γερμανὸν ἱστορικὸν J. W. Zinkeisen (1803-1863) ὅστις ἔχει συγγράψῃ ἀξιόλογον ἱστορίαν τοῦ Ὄσμανικοῦ Κράτους ἐν Εὐρώπῃ εἰς ἑπτὰ τόμους (ἐν Ἀμβούργῳ καὶ Γότθα 1840-1863)⁹.

Δὲν εἶναι μὲν τόσον ἐκτενὴς καὶ τὸ βιβλίον δὲν ἔχει ἐν ἰδιαιτέρῳ τόμῳ ἔγγραφα, ὡς τὸ παρόμοιον δεκάτομον σύγγραμμα (1827-1835) τοῦ ἐπιφανοῦς Αὐστριακοῦ Ἀνατολιστοῦ Ἰωσήφ φὸν Χάμμερ (1774-

⁹) Πρὸβλ. ΕΕΚΣ τόμ. Α' 1938, σελ. 351 σημ. 2. Εἰς τὴν παροῦσαν μελέτην, ἥτις θὰ συνεχισθῇ καὶ βραδύτερον, δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ἀκολουθήσω χρονολογικὴν σειρὰν τῶν περιηγητῶν καὶ τῶν διαφόρων ἔργων διὰ πολλοὺς λόγους. Εἰς τὸ τέλος τῆς ὅλης μελέτης θὰ παρατεθῇ πίναξ διευκολύνων τὴν ἀνεύρεσιν πάσης σχετικῆς πληροφορίας.

1856)⁴, ἀλλ' ὅμως διακρίνεται καὶ αὐτὴ διὰ τὴν ἀκρίβειαν καὶ εὐθυχορισίαν τῶν γνωμῶν τοῦ συγγραφέως τῆς. Ὁ τέταρτος αὐτῆς τόμος (ἐκδοθεὶς τῷ 1856), περιέχει ἀπὸ τῆς σελ. 582 μέχρι τῆς σελ. 749 σύντομον ἀλλὰ περιεκτικὴν εἰς γεγονότα καὶ ἐννοίας ἔκθεσιν τῆς ἐνετικῆς ἐν τῇ νήσῳ κυριαρχίας. Παρατηρητέον ὅτι ὁ Zinkeisen ἐβασίσθη κυρίως ἐφ' ὅσων πηγῶν ἠδυνήθη νὰ εὔρη ἐν τῇ Παρισινῇ βιβλιοθήκῃ, χωρὶς νὰ μεταχειρισθῇ τὰ Ἐνετικά Ἀρχεῖα. Ὡς ἐκ τούτου⁵ παρέχει μὲν ἀξιολόγους εἰδήσεις καὶ ἀξιόλογον ὕλικόν διὰ τὸν 16ον καὶ 17ον αἰῶνα, ἐπειδὴ ἀντλεῖ ἐκ πηγῶν τῆς τε Παρισινῆς, ὡς ἐλέχθη, βιβλιοθήκης καὶ τοῦ Ἀρχείου τοῦ Γαλλικοῦ Ὑπουργείου τῶν Ἐξωτερικῶν, διὰ τοὺς προηγουμένους ὅμως 14ον καὶ 15ον αἰῶνας αἱ πηγαὶ τοῦ περὶ τῆς ἱστορίας τῆς Κρήτης βασίζονται ἐπὶ βιβλίων (καὶ ὄχι ἐπὶ ἀνεκδότητων χειρογράφων ἐκθέσεων κτλ.) καὶ διὰ τοῦτο ἡ ἔκθεσις τοῦ εἶναι ἑλληνικῆς καὶ ἀτελεστέρα πως. Ὁ ἴδιος ὁ Zinkeisen παρατηρεῖ (ἐν σελ. 620 τοῦ Ε' τόμου): «δὲν ἔχομεν ἀνάγκην νὰ περιγράψωμεν ἔκτενῶς τὴν ἐν τῇ νήσῳ κατάστασιν μετὰ τὰς δύο ὀλίγον ἀνωτέρω ἔκτεθείσας ἑξεγέρσεις (ἐννοεῖ τὴν ἑξέγερσιν τῶν ἀδελφῶν Γεωργίου καὶ Θεοδώρου Χορτάτζη τοῦ 1271, καὶ τὴν ἐπανάστασιν τῶν Καλλιερῶν τοῦ 1368). Μὲ ὀλίγην φαντασίαν δύναται πᾶς τις νὰ σχηματίσῃ ἐν ἑαυτῷ τὴν εἰκόνα μιᾶς χώρας, ἡ ὁποία ἄλλοτε μὲν ὑπῆρξε μία τῶν πλουσιωτάτων καὶ ὑπὸ τῆς φύσεως δαφιλέστατα προικισθειῶν χωρῶν τῆς γῆς, τότε ὅμως εἶχε καταστήσει τὸ ταμεῖον πάσης ἀνθρωπίνης ἀθλιότητος, ἐν φοβερόν μνημεῖον καταβαραθρώσεως τοῦ ἀνθρωπίνου γένους ἐν τῷ ἀγῶνι τῶν ἰδίων παθῶν. Ἀκαλλιέργητοι ἀγροὶ, ἐρημωμένοι πεδιάδες, κατεστραμμένοι πόλεις καὶ φρούρια, ἀπονεκρωμένοι κῶμαι καὶ χωριά, πανταχοῦ ἡ αἱματηρὰ ἀνάμνησις τῆς δυστυχίας τῶν τελευταίων ἐτῶν, πανώλης καὶ λιμός, ἀραιὸς μόνον πληθυσμὸς πλήρης καχυποψίας, ἀποθάρρυνσις, ἀπελπισία, καὶ ὑπεράνω ὅλων τούτων ἡ σιδηρᾶ σπάθη τῆς μέχρι μανίας ἐξωργισμένης Σινιορίας, σπάθη ἡ ὁποία κάθε στιγμὴν ἠπείλει νὰ ἐπιπέσῃ ἐπὶ τῶν κεφαλῶν τοῦ μισητοῦ αὐτοῦ τῶν Κρητῶν γένους, διὰ νὰ τὸ ἐξαλείψῃ μέχρι τοῦ τελευταίου ἴχνους του». Ἄλλ' εἰς ποῖον ὄφειλεν ἡ Βενετία τὴν κτῆσιν τῆς Νήσου ;

Τὴν κτῆσιν τῆς Κρήτης, παρατηρεῖ ὁ Zinkeisen (σελ. 582), χρεωστέῃ ἡ Βενετία ὄχι εἰς τὴν ὑπεροχὴν τῶν ὄπλων τῆς, ἀλλ' εἰς τὴν εὐ-

⁴) Περὶ τοῦ περὶ Κρήτης τμήματος τῆς Ἱστορίας τοῦ Χάμμερ θὰ γίνῃ ἐν τοῖς ἐπομένοις ἰδιαιτέρος λόγος.

⁵) Πρβλ. Gerland, Das Archiv des Herzogs von Kandia σελ. 1.

φυσῆ καὶ ὀξυδερκῆ πολιτικῆν τοῦ Δόγη Ἑρρίκου Δανδόλου. «Ἡ ἀπό-
κτησις τῆς Νήσου ἦτο τρόπον τινὰ τὸ ἐπιστέγασμα τοῦ μεγάλου οἰ-
κοδομήματος τὸ ὁποῖον εἶχεν ἀνεγείρει ἡ κυριαρχία τῶν θαλασσῶν.
Τοὺς κυριωτάτους κίονας τοῦ οἰκοδομήματος τούτου ἀνήγειρον, ἀρχο-
μένοι τοῦ 13ου αἰῶνος, ὁ ἦρωσ οὗτος, ὑπὸ τὴν προστασίαν τοῦ σταυ-
ροῦ καὶ ἐν ὀνόματι τῆς πατρίδος του, εἰς τὰς ἐκβολὰς τοῦ Εὐξείνου
Πόντου, ὑπὸ τὰ τείχη τῆς Κωνσταντινουπόλεως, εἰς τὰς ἀκτὰς τοῦ
Θρακικοῦ Βοσπόρου καὶ τῆς Μακεδονικῆς χώρας, εἰς τὰ παράλια
τῆς Ἑλλάδος καὶ ἐν Πελοποννήσῳ, εἰς τὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου καὶ
Ἰονίου Πελάγους».

ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΑΛΙΤΣΟΥΝΑΚΗΣ